

چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری در جمهوری اسلامی ایران

امیرعلی مددی^۱

احسان شاکری خوش^{۲*}

عزیز جوان پور هروی^۳

چکیده

پژوهش حاضر باهدف بررسی ماهیت جنبش‌های اجتماعی جدید در بروز چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری در جمهوری اسلامی ایران پس از اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ انجام شده است. سؤال پژوهش عبارت است از: ماهیت و محمل چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری در جمهوری اسلامی ایران پس از اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ چگونه است؟ فرضیه پژوهش بیان می‌کند: چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری در جمهوری اسلامی ایران پس از اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ در قالب جنبش‌های اجتماعی با ماهیت عدالت‌خواهانه در بستر فضای مجازی بوده است. روش انجام پژوهش تلفیقی از روش توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و روش دلفی فازی با ابزار پرسشنامه است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که با توجه به مشکلات اقتصادی و معیشتی و عواملی نظیر گرانی، تورم، رانت، فساد مالی، ناکارایی مدیریت اقتصادی، بیکاری، فقر، نابرابری اجتماعی، تحقیر و... جنبش‌های اجتماعی جدید مختلفی با ماهیت عدالت‌طلبی شکل گرفته است که با گسترش شبکه‌های اجتماعی، آگاهی‌های سیاسی طبقات محروم ارتقاء یافته و دسترسی به آگاهی همگانی شده و طبقات متوسط و محروم در جامعه ایران به هم نزدیک شده که احتمال ائتلاف آن دو طبقه برای شکل‌گیری بحران‌های سیاسی و امنیتی در آینده نیز وجود دارد. همان‌گونه که اکثر شرکت‌کنندگان در اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ و بهمن‌ماه ۱۳۹۸ طبقات محروم و حاشیه‌نشین با همراهی برخی افراد طبقات متوسط بود. در نهایت با استفاده از دلفی فازی، عوامل کلیدی در بروز بحران‌های سیاسی و امنیتی فراروی جمهوری اسلامی ایران مورد شناسایی قرار گرفتند؛ که حدود ۵۶٫۲۵ درصد عوامل کلیدی، مربوط به مسائل اقتصادی است.

واژگان کلیدی: جنبش اجتماعی جدید، اغتشاشات، بحران‌های سیاسی امنیتی، شبکه‌های اجتماعی، چالش‌های سیاسی اجتماعی

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم سیاسی گرایش مسائل ایران، گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۲. استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

* Shakeri_eh@yahoo.com

۳. استادیار گروه الهیات و علوم سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۸/۱۲

فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره نهم، شماره پیاپی سی و سوم، صص ۲۸۲-۲۴۹

مقدمه

جمهوری اسلامی ایران با توجه به شرایط خاص ناشی از انقلاب اسلامی با تحولات مختلف سیاسی روبه‌رو بوده که متأثر از عوامل داخلی و بیرونی بوده است. رخدادها و سیاست‌های مختلف، تأثیرات و بازتاب‌های متفاوتی در جامعه دارند؛ از جمله این‌که قشرها و گروه‌های اجتماعی را تحریک یا بخش‌هایی از جامعه را پیرامون مطالبات مشترک سازمان‌دهی می‌کنند. جنبش‌های اجتماعی از دل این تحرکات و سازمان‌دهی‌ها به وجود می‌آیند. در وضعیت غیرعادی، تحرکات اجتماعی تبدیل به امواجی می‌شوند که قابلیت و ظرفیت سوءاستفاده از آن‌ها، بسیار زیاد است. باگذشت چهار دهه از انقلاب، روندهای نابرابری همچنان در اشکال جدید تداوم یافته‌اند. هنوز یکی از مهم‌ترین مسائل ایران، نابرابری اجتماعی و دست نیافتن به عدالتی است که از اهداف انقلاب اسلامی بوده است و بروز رانت‌ها و فسادهای اقتصادی در داخل کشور و در نتیجه وقوع اعتراضات، اعتصابات و اغتشاشات طی سال‌های اخیر، حاکی از شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی با ماهیت عدالت‌طلبی در سطح کشور است؛ به گونه‌ای که طی چند سال اخیر طبقات تهی دست و فرودست، بدنه اصلی معترضان بوده و گسترش فناوری‌های ارتباطی نوین در فضای مجازی این فرصت را ایجاد کرده تا افراد بتوانند برای رسیدن به اهداف و آمال خود به سهولت و با سرعت از اوضاع جامعه خود و دیگر جوامع باخبر شده و برای رسیدن به مقصود، از این طریق انتقال اطلاعات را در حجم وسیع و در مدت‌زمان کوتاه انجام دهند. دشمنان نظام جمهوری اسلامی نیز با استفاده از این بستر در پی تبدیل این اعتراضات به امواج خروشان علیه امنیت ملی ایران می‌باشند.

اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش عبارت است از: (۱) شناسایی ماهیت وقوع چالش‌های اجتماعی، سیاسی و امنیتی (۲) شناسایی عوامل کلیدی بروز بحران‌های سیاسی و امنیتی فرارو. هدف پژوهش «بررسی ماهیت جنبش‌های اجتماعی جدید در بروز چالش‌های سیاسی و اجتماعی فقر و نابرابری در جمهوری اسلامی ایران پس از اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶»؛ سؤال پژوهش «ماهیت و محمل چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری در جمهوری اسلامی ایران پس از اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ چگونه است؟» و فرضیه پژوهش مطرح می‌کند که چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری

در جمهوری اسلامی ایران پس از اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ در قالب جنبش‌های اجتماعی با ماهیت عدالت‌خواهانه در بستر فضای مجازی بوده است. پژوهش حاضر سعی دارد ضمن نگاه اجمالی به اغتشاشات پس از دی‌ماه ۱۳۹۶، ماهیت آن را بررسی و با استفاده از روش دلفی‌فازی، عوامل کلیدی وقوع بحران‌های سیاسی امنیتی فراروی جمهوری اسلامی ایران را نیز شناسایی نماید.

۱. طرح مسئله

اغتشاشات و شورش‌های خیابانی، نوعی کنش جمعی هستند که باهدف ایجاد تغییر یا ممانعت از تغییری در جامعه اتفاق می‌افتد. اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ و آبان‌ماه ۱۳۹۸ در بیش از ۱۰۰ شهر ایران، تعداد کثیری را به فکر واداشت که ماهیت این اغتشاشات چه بوده و چگونه می‌توان آن را تحلیل کرد؟ چه عواملی مستقیم و غیرمستقیم در بروز این رخدادها نقش داشته و چه عواملی در گسترش آن دخالت داشته‌اند؟ چه کسانی به خیابان آمده بودند؟ آیا شبکه‌های اجتماعی نقش شتاب‌دهی به این اغتشاشات داشته‌اند؟ آیا این اغتشاشات در آینده تکرار خواهد شد؟ عوامل کلیدی بروز بحران‌های سیاسی و امنیتی فرارو چگونه خواهد بود؟ آیا مطالبات این رخدادها تنها اقتصادی بوده و شامل معترضان تهیدست یا اقشار ضعیف اقتصادی بود یا مطالبات سیاسی، اجتماعی و اقشار اجتماعی دیگری همچون طبقات متوسط را هم در بر گرفته بود؟ این اغتشاشات نیازمند تحلیل از جنبه‌ها و زوایای مختلف است. بسیاری از تحلیلگران، اغتشاشات در ایران را متمایز از رخدادهای مشابه در سال‌های گذشته می‌دانند. به نظر می‌رسد این رخدادها از سه نظر: غافلگیرکننده بودن؛ منحصر به فرد بودن و پیچیده بودن دارای تفاوت ویژه‌ای با حوادث دهه‌های قبل بود. این دو رویداد پیامدهای سنگین و حتی به تعبیری جبران‌ناپذیر بر امنیت ملی کشور وارد نمود؛ وقوع این‌گونه پدیده‌های مشابه در آینده می‌تواند پیامدهای مخرب‌تری بر امنیت ملی کشور و روابط مردم با حاکمیت داشته باشد. گسترش تدریجی اعتراضات و اعتصابات صنفی از ابتدای سال ۱۳۹۷ و فراگیر شدن آن در سطح کشور، با تشدید وضعیت نامساعد اقتصادی و نفوذ جریان‌های اپوزیسیون برانداز در آن می‌تواند در آینده به اغتشاشات خشن شهری منجر و تهدید جدی علیه امنیت ملی کشور

تبدیل شود. در این پژوهش ضمن بررسی اجمالی این دو رویداد، به اعتراضات و ناآرامی‌های صنفی در فاصله این دو رخداد پرداخته و پس از آن با استفاده از روش دلفی - فازی از روش‌های آینده‌پژوهی، عوامل کلیدی بروز بحران‌های سیاسی و امنیتی فراروی جمهوری اسلامی ایران را نیز مورد شناسایی قرار می‌دهیم.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد جنبش‌های اجتماعی جدید؛ چالش‌های اجتماعی سیاسی و بحران‌های سیاسی و امنیتی، پژوهش‌هایی انجام شده است، اما به صورت مستقیم نقش جنبش‌هایی با ماهیت عدالت‌خواهانه در بروز چالش‌های سیاسی اجتماعی فقر و نابرابری بررسی نشده است. برخی از این پژوهش‌ها عبارت است از: (۱) مانوئل کاستلز در کتاب «خشم و امید» در قالب نظریه «خرده سیاست» تلاش کرده با مباحث نظری مرتبط با شبکه‌های اجتماعی سایبری و فرصت‌های تهییجی، آگاهی‌دهی و بسیجی ناشی از آن، اعتراضات توده‌ها و طبقات کارگری و فقیر شهری را به شکل خودانگیخته یا در قالب جنبش‌های اجتماعی را توضیح دهد (کاستلز، ۱۳۹۶). (۲) زینب توفکچی در پژوهش «عصر طلایی آزادی بیان و سکه از رونق افتاده دموکراسی» معتقد است: اگرچه شبکه‌های اجتماعی بستر مناسبی را برای انتشار سریع اطلاعات و اخبار، امکان ارتباط گروه‌های مختلف مردم با یکدیگر و برنامه‌ریزی رویدادها فراهم می‌کند، اما واقعیت آن است که برای خلق یک جنبش صحیح و موفق، مردم باید برای پیوستن به آن ترغیب و تشویق شوند. اگر مطالبات در بستر شبکه‌ها باقی بماند نمی‌توان به اصلاح و تغییر امید داشت. (توفکچی، ۲۰۱۸). (۳) آنتونی گیدنز تلاش کرده است در قالب بسط نظریه «جامعه مخاطره‌آمیز» ال‌ریش بک و نظریه «سیاست زندگی» و سیاست‌های رهایی‌بخش با تمرکز بر مخاطرات و پیامدهای ناشی از نابرابری‌های ناشی از جهانی شدن، کنشگری توده‌ها، کارگران، اصناف و طبقات متوسط شهری در شکل خیابانی و با تهییج و بسیج توسط جنبش‌های اجتماعی دموکراتیک و عدالت‌طلبانه در سطوح محلی، ملی و جهانی را تبیین و تشریح کند (گیدنز، ۱۳۷۸، ۱۳۸۴ و ۱۳۹۰). (۴) در کتاب «زندگی به مثابه سیاست، چگونه مردم عادی، خاورمیانه را تغییر می‌دهند» آصف بیات در قالب نظریه «سیاست خیابان»، خیابان را عرصه بروز احساسات،

اعتراضات، خشم و آگاهی فزاینده توده‌ها و طبقات فقیر، کارگری، صنفی و متوسط شهری، در واکنش به پیامدهای ناگوار و تلخ اقتصادی، بیکاری، بی‌عدالتی و نابرابری‌های ناشی از سیاست‌های تعدیل اقتصادی دولت‌های عرب تعریف و بسط می‌دهد. (Bayat, 2010).

(۵) کتاب «چرا انسان‌ها شورش می‌کنند» توسط تدرابرت گراوانه و بر اساس فرضیه وی، زنجیره علّی خشونت سیاسی با ابراز نارضایتی‌ها آغاز و در مرحله بعد با سیاسی شدن نارضایتی‌ها، عمل سیاسی در شکل اعتراضات و شورش‌های خشونت‌بار علیه مسائل و یا عاملان سیاسی ظهور پیدا می‌کنند (گر، ۱۳۹۴). (۶) محمدرضا تاجیک در پژوهشی با محوریت سیاست‌ورزی در عرصه خیابانی به تبیین ابعاد نظری اعتراضات و کنشگری شهروندان در قالب نظریه «سبک زندگی» و جامعه مخاطره‌آمیز گیدنز پرداخته است (تاجیک، ۱۳۸۶). (۷) «واکاوی تحلیل طبقاتی از منظر نظریه‌های سیاست خیابان و خرده سیاست در بستر جهانی شدن» عنوان پژوهشی است که دکتر خلیل‌اله سردارنیا در آن معتقد است: در بستر بی‌اعتمادی فزاینده به احزاب سیاسی، جنبش‌های اجتماعی جدید با مشارکت و بسیج گروه‌های میانی و صنفی آسیب‌دیده اقتصادی و اجتماعی (خرده سیاست) در میادین عمومی و خیابان‌ها (سیاست خیابان) با محوریت اصول عدالت‌خواهانه اجتماعی و اخلاقی، سیاست‌های کلان در عرصه بین‌المللی و ملی را به چالش و نقد جدی گرفته‌اند. در مجموع، به دلیل نبود اثر مستقیم با این عنوان پژوهش و عدم جامعیت مطالعات انجام‌شده با اهداف این نوشتار، انجام این پژوهش، ضروری به نظر رسید.

۳. روش تحقیق

مقاله حاضر تلفیقی از پژوهش‌های توصیفی - تحلیلی و تبیینی است. به این صورت که به روش تحلیلی و تفسیری چالش‌های سیاسی اجتماعی مورد تحلیل و یافته‌های مورد نیاز به روش کتابخانه‌ای و مصاحبه با خبرگان موضوع، گردآوری گردید. در این پژوهش همچنین عوامل کلیدی بحران‌های سیاسی و امنیتی فراروی جمهوری اسلامی ایران به روش دلفی‌فازی شناسایی گردید که نوآوری‌های این پژوهش عبارت است از: (۱) استفاده از فن دلفی‌فازی در بحران‌های سیاسی و امنیتی؛ (۲) شناسایی عوامل کلیدی وقوع بحران در آینده.

۴. مفهوم واژه‌ها و مبانی نظری پژوهش

۴-۱. بحران و اغتشاش

تقریباً هرروز، شاهد گزارش وقوع انواع مختلف بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، زیست‌محیطی و امنیتی در جهان هستیم. در ادبیات علوم سیاسی، «مفهوم بحران با معانی گوناگون چون پریشانی، وحشت، فاجعه، مصیبت، خشونت بالقوه و بالفعل در تحلیل‌های تصمیم‌گیری به کار گرفته شده است» (اسپریگنز، ۱۳۷۰: ۵۰-۴۹). بحران پیوستاری است که «از حادثه آغاز شده و با واقعه ادامه می‌یابد، به وسیله تعارض دنبال می‌شود و با بحران خاتمه می‌یابد. یعنی شرایطی خارج از وضعیت عادی که الگوهای مدیریتی متداول در هنگام بروز آن کارساز نیست» (Burnett, 1988: 476). بحران‌ها اکثراً در اشکال اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی ظهور می‌یابند که هر یک از این بحران‌ها در شرایطی تبدیل به بحران امنیتی شده و حکومت‌ها را به چالش می‌کشاند. به دلیل ماهیت پویایی هر یک از بحران‌های سه‌گانه، امکان تغییر ماهیت هر یک از آن‌ها و تبدیل به دیگری شدن، پدیده دور از ذهن نیست. «بحران اجتماعی زمانی حادث می‌شود که اختلالاتی در جامعه پدید آید که تعادل عمومی، عملکرد بهنجار و معمول حیات اجتماعی را به مخاطره افکند. یک بحران عمومی اجتماعی نشان از آن دارد که جامعه فاقد توانایی سامان‌یابی و تأمین و تحفیظ نظم اجتماعی است و استعداد و قابلیت درونی خود را برای حل مسائل مربوط با تطور جامعه از دست داده است» (تاجیک، ۱۳۷۹: ۲۹-۲۸). می‌توان گفت: شورش، ناامنی، اغتشاش، ناآرامی و مانند آن از مصادیق بحران‌های اجتماعی هستند که به دلیل بروز یک وضعیت کاملاً بحرانی و نابسامان یا در اثر وجود عوامل متعدد سیاسی، اجتماعی پدید می‌آیند و از جمله موضوعات چندوجهی و قابل توجهی است که اذهان بسیاری از اندیشه‌گران را به خود معطوف کرده است و صاحب‌نظران گوناگونی از زوایای مختلف به طرح دیدگاه‌های خود پرداخته‌اند که در ذیل به چند مورد اشاره می‌گردد. تدرابرت گر معتقد است: «بحران زمانی شکل می‌گیرد که نارضایتی عمومی در جامعه به صورت گسترده ایجاد شده و مردم نظام سیاسی حاکم را مسئول پیدایش آن بدانند» (النقی - پور و بهرامی، ۱۳۹۵: ۲۷-۲۶). کارل مارکس معتقد است «یکی از علل بروز ستیز، توزیع

نابرابر منابع کمیاب است» (افروغ: ۱۳۷۹: ۲۷۳). به عقیده دورکیم^۱ «شرایط اصلی ایجاد آنومی به‌عنوان یکی از مبانی مؤثر در بروز شورش، افزایش سریع و شدید حجم و تراکم جمعیت است. نتیجه افزایش جمعیت، بروز تضاد میان مردم عادی، شاغل و گروه‌های ذی-نفوذ است» (بشیریه، ۱۳۷۲: ۴۹). در این پژوهش، اغتشاش به معنای هر عملی است که مغایر با قوانین جاری کشور باشد و نظم و امنیت جامعه را بر هم زده یا مختل کند.

۲-۴. جنبش‌های اجتماعی جدید

۲۵۵

چالش‌های
سیاسی
اجتماعی فقر و
نابرابری در
جمهوری
اسلامی ایران

مفهوم جنبش اجتماعی مانند بسیاری دیگر از مفاهیم علوم اجتماعی تعریف جامع‌وممانعی ندارد. گیدنز جنبش اجتماعی را «کوشش جمعی برای پیگیری منافع مشترک از طریق اقدام جمعی در خارج از حوزه نهادهای رسمی تعریف می‌کند» (گیدنز ۱۳۷۴، ۶۷۱). تام باتامور^۲ «جنبش اجتماعی را کوشش جمعی برای پیشبرد یا مقاومت در برابر دگرگونی در جامعه‌ای که خود بخشی از آن است تعریف می‌کند» (باتامور، ۱۳۶۹: ۵۶). چارلز تیلی^۳ معتقد است که «جنبش‌های اجتماعی، شامل مجموعه‌ای از کارکردهای ستیزه‌جو است که از طریق سازمان‌دهی مردم پیرامون خواسته‌های جمعی عمل می‌کند» (Tilly, 2004: 262). «جنبش‌های اجتماعی یکی از مهم‌ترین کنش‌های جمعی سازمان‌یافته برآمده از متن جامعه است که با طرفداری یا طرح‌گفتمانی خاص، بخش یا تمام افراد یک جامعه را برای تغییر یا اصلاح جنبه‌های از زندگی اجتماعی اعم از سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، زیست-محیطی تهییج و بسیج می‌نماید» (قربانی و کشوریان‌آزاد، ۱۳۹۶: ۲۵). از منظر گفتمانی، جنبش‌های اجتماعی جدید در پی ایجاد گفتمان متکثر هستند. این جنبش‌ها به‌جای همگون‌سازی و یکسان‌سازی فرهنگی در پی ایجاد ارزش‌های مشترک بین ملیت‌های دارای عقاید مختلف هستند. از سوی دیگر، فعالیت جنبش‌های اجتماعی موجب افزایش بالقوه بازیگران غیرنهادی برای دخالت در توزیع قدرت شده است. امروزه هیچ موضوع سیاسی را نمی‌توان خارج از قلمرو اجتماعی تلقی کرد و همین‌طور، کمتر موضوع اجتماعی را می‌توان یافت که بی‌ارتباط با قلمرو سیاسی باشد. در همین ارتباط می‌توان به جنبش‌های اجتماعی اعتراضی کنشگران اجتماعی همچون کارگران، اصناف، قومیت‌ها، صاحبان صنایع

1. David Émile Durkheim
2. Thomas Burton Boltmore
3. Charles Tilly

کوچک و متوسط و غیره با مطالبات اقتصادی، اجتماعی و صنفی اشاره کرد که سیاست‌های اقتصادی و کلان دولت‌ها را نشانه گرفته و به چالش می‌طلبند. «در چند دهه اخیر در کشورهای در حال توسعه (حوزه جنوب)، رژیم‌ها با اعتراضات طبقات پایین و متوسط شهری در ارتباط با پیامدهای ناگوار اقتصادی و بی‌عدالتی‌های ناشی از سیاست‌های تعدیل اقتصادی و انسداد سیاسی مواجه بوده‌اند. سیاست‌های تعدیل اقتصادی با هدایت سازمان‌های مالی بین‌المللی مانند بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول و قدرت‌های بزرگ صنعتی به تشدید نابرابری در عرصه بین‌المللی بین جنوب و شمال و نابرابری در کشورهای جنوب انجامیده است. نابرابری در عرصه اقتصادی به نابرابری در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز سرایت یافته است. سیاست‌های نابرابر توزیعی منجر به شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی عدالت‌خواهانه اقتصادی و اجتماعی شده است» (سردارنیا، ۱۳۹۸: ۲۳۱). گیدنز از منظر اخلاقی، حساسیت ویژه‌ای به مسئله نابرابری دارد و معتقد است که «بسیاری از افرادی که در جنبش‌های اعتراضی شرکت می‌کنند بر این باورند که جهان هر روز نابرابرتر می‌شود، شکاف فقیر و غنی در داخل و شکاف کشورهای فقیر و ثروتمند سال به سال عمیق‌تر می‌شود؛ زیرا معتقدند که نیروهای در پس جهانی شدن مسبب نابرابری هستند. جنبش عدالت‌طلبی یکی از مهم‌ترین جنبش‌های سیاسی در سطح جهان و در برابر حکومت‌ها است. اهمیت جنبش عدالت‌طلبی در درجه‌ی اول در آن است که ماهیت یک نظام سیاسی را عریان می‌کند و مانع از آن می‌شود که آن نظام سیاسی به راحتی خود را تثبیت کند و همین امر یک عامل بسیج‌کننده و آگاه‌کننده‌ی توده‌های مردم است. در جامعه ایرانی شاهد خرده‌جنبش‌های درهم‌تنیده‌ای هستیم که اغلب سازمان‌دهی و چهارچوب مشخصی ندارند و در چنین فضایی بروز حوادثی که بتواند در جامعه موج ایجاد نموده و خرده‌جنبش‌های اجتماعی را فعال کند بسیار مهم و حیاتی است.

۴-۳. نظریه سیاست خیابان

آصف بیات در کتاب «زندگی به‌مثابه سیاست، چگونه مردم عادی، خاورمیانه را تغییر می‌دهند»، نظریه «سیاست خیابان» را طرح و «خیابان را عرصه عمومی برای بیان نارضایتی‌های عظیم طبقات پایین، توده‌های شهری، بیکاران، افراد عامی و گروه‌ها و

اقتشاری از این دست تلقی می‌کند که فاقد تشکیلات نهادی بوده و عمدتاً به صورت خودانگیخته در خیابان به اعتراض و بیان مطالبات اقتصادی و معیشتی خود روی می‌آورند؛ البته نقش جنبش‌های اجتماعی در هدایت اعتراضات مردمی و پوشش شبکه‌ای آنان را نمی‌توان نادیده گرفت. در بستر پدیده سیاست خیابان، توده‌ها و طبقات پایین و متوسط شهری در غیاب تشکلات حزبی و مدنی در بی‌اعتمادی به آنان، از طریق قدم زدن، مشاهده، راندگی، شعار دادن و... نقش اعتراضی خود را ایفا می‌کنند» (Bayat, 2010: 11). وی در این رویکرد نظری، «بین دو قلمرو امر سیاسی و امر اجتماعی رابطه و پیوند نزدیک برقرار می‌کند و اعتراضات سیاسی را به مسائل اقتصادی-اجتماعی، بحران‌های اقتصادی و مطالبات صنفی با محوریت فقرای شهری مرتبط می‌سازد» (سردارنیا، ۱۳۹۸: ۲۳۵). در مجموع، از دید بیات، «خیابان عرصه‌ای برای انتقال احساسات، نارضایتی‌ها، نمادها، ایستارها، حساسیت‌های جمعی، احساسات مشترک و افکار عمومی مردم به ویژه توده‌ها و فقرای شهری بی‌اعتماد به نهادهای مدنی و حزبی و فاقد پشتیبانی‌های نهادینه شده حزبی به نهادهای تصمیم‌گیر باهدف اصلاح سیاست‌ها، خط‌مشی‌ها و قوانین در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و توزیعی خدماتی است» (Bayat, 2010: 212). البته دانشجویان نیز به‌عنوان عضو مهم و بدنه فکری هدایتی در جنبش‌های اجتماعی-خیابانی فقرای شهری عمل کرده‌اند.

آنتونی گیدنز به جنبش عدالت‌طلبانه و ضد سرمایه‌داری در سیاتل علیه نشست هزاره سران کشورهای صنعتی در دسامبر ۱۹۹۹ اشاره می‌کند. «به مدت ۴ سال سیاتل، عرصه تظاهرات خیابانی، نافرمانی‌های مدنی، کارگاه‌های آموزشی و جلسات بحث و گفتگو با حضور گروه‌های زیست‌محیطی، حقوق بشری، ضد هسته‌ای، کشاورزان و تولیدکنندگان کوچک و متوسط بود» (گیدنز، ۱۳۹۰: ۱۰۴). کاستلز نیز از نظریه‌پردازان مهم در ارتباط با جنبش‌های اجتماعی و اعتراضات در شکل خیابانی با استفاده از فرصت‌ها و ظرفیت‌های «جامعه شبکه‌ای» و فضای سایبری اینترنتی است. او «اشغال فضای عمومی شهری توسط معترضان فقیر و طبقات پایین، صاحبان اصناف، فعالان مدنی و سیاسی را نمایش خودآگاهی توده‌ها و شهروندان برای تعیین سرنوشت خود و ساختن تاریخ و رهایی از انقیاد، استثمار و ظلم تلقی می‌کند» (کاستلز، ۱۳۹۶: ۱۰). وی «اشغال فضاهای شهری

توسط افراد و گروه‌ها را تجلی «خرده سیاست» در کنار سیاست‌های کلان می‌داند. اینترنت و ماهواره‌ها نقش مهمی در اشاعه اعتراضات خیابانی و همراه‌سازی افکار عمومی جهانی داشته‌اند» (کاستلز، ۱۳۹۶: ۱۱). کاستلز در کتاب شبکه‌های خشم و امید بر این باور است که جنبش‌ها در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی آغاز و در دنیای ارتباطات بی‌سیم مانند ویروس‌ها و واگیر، از طریق تلفن همراه و تبادل تصویر و متن گسترش می‌یابند. کاستلز نقش فضای مجازی را در وقوع جنبش‌ها مهم نمی‌داند بلکه حضور آن را در فرایند جنبش مهم می‌داند. کاستلز جنبش‌های جدید را جنبش‌های شبکه‌ای می‌نامد. این جنبش‌ها، محصول پیوند فضای سایبر و فضای شهری‌اند. جنبش‌های شبکه‌ای البته فقط در فضای مجازی باقی نمی‌مانند. آن‌ها نیازمند ساخت فضای عمومی با ایجاد اجتماعات آزاد در فضای شهری نیز هستند؛ فضای عمومی جدید که محدود به اینترنت نباشد، بلکه خود را در مکان‌های زندگی و اجتماعی رؤیت پذیر کند؛ به همین دلیل است که این جنبش‌ها فضای شهری و ساختمان‌های نمادین را اشغال می‌کنند. «فضاهای اشغال‌شده شهری توسط توده‌های شهری توانمند شده با استفاده از ظرفیت‌های بسیجی جنبش‌های اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی سایبری، سرشار از معنا، نمادها، قدرت نمادین و آمال و آرزوهای عدالت‌طلبانه، برابری خواهانه و ضد سلطه برای کنترل واقعی حیات اجتماعی توسط خودشان است. فضاهای عمومی که جنبش‌های اجتماعی ایجاد کرده‌اند، جنبه دورگه‌ای هم در شکل نمادین سایبری و هم شکل واقعی در خیابان‌ها و میادین عمومی به خود می‌گیرد. خود ارتباطی توده‌ها در این فضای عمومی، به جنبش نیرومند اجتماعی در سطح جهانی با هم-نوایی افکار عمومی جهانی جهت تقابل با نیروهای استثماری و دارندگان قدرت اقتصادی و سیاسی در عصر جهانی شدن انجامیده است» (کاستلز، ۱۳۹۶: ۱۹-۱۷).

۴-۴. نظریه خرده سیاست

در عصر جهانی شدن و فناوری‌های نوین ارتباطی، «نوعی پیوند بین تجلی خرده سیاست در سطوح فردی و میانی در فضای سایبری و شبکه‌های اجتماعی و فضاهای فیزیکی یعنی خیابان و میادین عمومی روی داده است، تقارن و پیوند این دو عرصه، سبب هم‌افزایی سیاسی برای انعکاس مطالبات و نارضایتی‌های اقتصادی و اجتماعی توده‌های شهری و

مردم در حاکمیت و نهادهای تصمیم‌گیر شده است. امروزه خیابان و میدانی عمومی جاهایی هستند که در آن سیاست خرد یا میکروپولیتیک بروز و ظهور می‌یابد. از این نگاه، خیابان مبنایی استعاره‌ای است برای هر آنچه واقعی و سیاسی فرض می‌شود. خیابان عرصه سبک-های هنجارشکن و سنت‌شکنی در بیان اعتراض در شکل فردی و گروهی و فاصله‌گیری از بیان اعتراضات در شکل حزبی است» (تاجیک، ۱۳۸۶: ۳۵). گیدنز «سیاست‌رهای بخش را با تمرکز بر خرده سیاست در سطح فردی و گروهی تعریف می‌کند که متضمن دو مؤلفه مهم‌رهایی از سنت‌های دست‌وپاگیر به‌جامانده از گذشته و رهایی افراد و گروه‌ها از سلطه نامشروع دیگران بر خود است» (گیدنز، ۱۳۷۸: ۲۹۵). او سیاست‌های رهایی‌بخش را مبتنی بر اولویت و پیشبرد سه اصل اساسی عدالت، برابری و مشارکت می‌داند که در عصر تشدید مدرنیته و جهانی‌شدن به خطر افتاده است. جنبش‌های اجتماعی، کنشگر مهم برای تحقق برابری و برقراری عدالت در جهان امروز هستند» (گیدنز، ۱۳۷۸: ۲۹۷). او برابری و عدالت را از بالاترین و والاترین ارزش‌ها می‌داند که برای تحقق آن، افراد و گروه‌ها می‌کوشند. «در بستری اعتمادی فزاینده به احزاب سیاسی، جنبش‌های اجتماعی با مشارکت و بسیج گروه-های میانی و صنفی آسیب‌دیده اقتصادی و اجتماعی (خرده سیاست) در میدانی عمومی و خیابان‌ها (سیاست خیابان) با محوریت اصول عدالت‌خواهانه اجتماعی و اخلاقی، سیاست-های کلان، عرصه بین‌المللی و ملی را به چالش و نقد جدی گرفته‌اند و در این میان، حتی مطالبات کنشگران هویتی یا قومی و مذهبی نیز ابعاد اقتصادی و اجتماعی یافته‌اند» (سردارنیا، ۱۳۹۸: ۲۴۲). مبانی نظری این پژوهش تلفیقی از نظریات کاستلز، آصف بیات و گیدنز است.

۴-۵. دلفی فازی

در اوایل دهه ۱۹۵۰ میلادی «طرحی در نیروی هوایی آمریکا به منظور بررسی نظرهای خبرگان در مورد این که چند بمب اتمی شوروی موجب خسارت معینی در آمریکا می‌شود؛ به اجرا درآمد که به پروژه دلفی مشهور گردید» (Dalky & Helmer, 1963: 458-467). یک دهه بعد «این روش به عنوان روش علمی مورد تأیید قرار گرفت و روزبه‌روز بر کاربرد آن برای قضاوت خبرگان افزوده شد» (ایمانی‌جاجرمی، ۱۳۷۹: ۳۶). برخلاف روش‌های پژوهشی پیمایشی، «اعتبار روش دلفی نه به شمار شرکت‌کنندگان، بلکه به اعتبار

علمی متخصصان شرکت‌کننده بستگی دارد. از این رو، تعداد شرکت‌کنندگان بین ۲۰-۵ نفر هست» (Rowe & Wright, 2001). روش دلفی «در زمینه‌های متعدد پیش‌بینی و تصمیم‌گیری مورد استفاده قرار گرفته و همچنین به عنوان یک روش تحقیق و نیز یک روش جمع‌آوری اطلاعات قابل استفاده است» (Hsu & Sandford, 2007: 8)؛ اما انتقادات نیز به این روش وارد شده است. یکی از انتقادات از ناحیه دیدگاه فازی است. «در دنیای پیرامون ما نمی‌توان موضوعات را به دو یا چند دسته سیاه یا سفید تقسیم کرد، بلکه هر موضوع در یک طیف می‌گنجد. استفاده از اعداد قطعی در حل مسائلی مانند پیش‌بینی و سیاست‌گذاری به نتایجی خواهد انجامید که دور از واقعیت‌اند. علاوه بر این، در بسیاری از موارد استفاده از متغیرهای زبانی توسط خبرگان متداول‌تر و راحت‌تر است» (بگیری و دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۳: ۱۵۹-۱۵۸). به منظور غلبه بر مشکل، روش دلفی فازی توسط کافمن^۱ و گوپتا^۲ ابداع شد. این روش تکامل یافته روش دلفی است که با دقت بیشتری انعطاف‌پذیری خود را حفظ و داده‌های غیر صحیح و غیردقیق را تحلیل می‌کند. «مراحل این روش دقیقاً مانند روش دلفی است؛ با این تفاوت که به جای اعداد قطعی از اعداد فازی در تحلیل‌ها استفاده می‌شود. نظرات خبرگان در قالب یک عدد فازی مثلی جمع‌آوری می‌شود. هر عدد فازی دارای سه میزان حداقل، ممکن‌ترین و حداکثر مقدار ارائه است و سپس میانگین نظر خبرگان و میزان اختلاف نظر هر فرد خیره از آن محاسبه می‌شود. در دور بعدی، این تحلیل به خبرگان ارائه می‌شود تا آن‌ها نظرات خود را اصلاح نمایند» (جعفری و منتظر، ۱۳۸۶: ۹۷-۹۶). دلفی فازی توانست برخی از مشکلات روش دلفی را حل کند؛ لیکن همچنان پرهزینه و زمان‌بر است و تلاش می‌کند کارشناسان را به نتیجه‌گیری واحد رهنمون سازد. از طرف دیگر، «روش دلفی همچنان در مرحله تکامل بوده و یکی از مزایای آن سادگی است، زیرا نیاز به مهارت پیشرفته ریاضی، اجرا و تحلیل ندارد، بلکه نیاز به خلاقیت در طراحی پروژه و آگاهی فرد از مسائل دلفی دارد» (صلصالی و دیگران، ۱۳۸۲)؛ از این رو استفاده از آن همواره خلاقانه بوده است. برای حل این دو مشکل عمده، از روشی استفاده شده است که در آن تنها یک دور پرسشنامه حاضر است و لذا تنوع آراء کارشناسان بیشتر حفظ می‌شود.

1. Kaufmann
2. Gupta

۵. یافته‌های پژوهش

مطالعه اغتشاشات اخیر در چارچوب‌های نظری نشان می‌دهد که صاحب‌نظران برای این پدیده هفت چهره یا بعد مختلف اعم از چهره اقتصادی/طبقاتی، چهره احساسی (شبکه-های خشم و امید)، چهره شبکه‌ای (شبکه‌های اجتماعی)، چهره ایدئولوژیک (ناسیونالیسم آریایی)، چهره گفتمانی (ایجابی و سلبی)، چهره پوپولیستی/آنارشستی (زنجیره‌های هم-ارزی) و چهره بین‌المللی (دخالت آمریکا و کشورهای مرتجع منطقه) قائل شده‌اند. به‌طور کلی، تجمعات و اعتراضات در ایران را می‌توان در سه دسته طبقه‌بندی کرد:

۲۶۱

اعتراضات سراسری و ملی؛ اعتراضات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و اعتراضات صنفی. آمار مشخص از میزان کل تجمعات اعتراضی در کشور وجود ندارد. با این حال به نظر می‌رسد این‌گونه تجمعات به‌طور پیوسته در خلال سال‌های اخیر در حال افزایش است. می‌توان تجمعات اعتراضی را به دو نوع صنفی و غیر صنفی تقسیم نمود. تجمعات صنفی به آن دسته از تجمعات گروهی و جمعی اطلاق می‌شود که دست‌یابی به مطالبات صنف یا گروه مشخصی را در دستور کار خود قرار داده است که عموماً صبغه‌ای اقتصادی و مالی دارند. در مقابل، تجمعات غیرصنفی و اجتماعی در کشور به‌طور عمده به مسائلی اختصاص می‌یابد که گستره عمومی و ملی داشته و در اعتراض به نهادها، سازمان‌ها و یا شخصیت‌ها شکل می‌گیرد. در سال‌های اخیر مهم‌ترین اعتراضات نسبت به سازمان‌های دولتی در سطح ملی به موضوعات زیست‌محیطی اختصاص داشته‌اند از مهم‌ترین موارد آن‌ها، «اعتراض به خشک‌شدن دریاچه ارومیه و زاینده‌رود، اعتراض به آلودگی هوا در خوزستان، اعتراضات کشاورزان اصفهانی در خصوص کم‌آبی، اعتراض تعدادی از کشاورزان به اجرای پروژه آب‌رسانی از رودخانه مهران یاسوج و ... اشاره نمود. اعتراضات منطقه‌ای یا قومی، اعتراض به احتمال تصویب کارگروه ویژه اقدام مالی (FATF) و ... از نمونه‌های دیگر تجمعات اعتراضی بودند» (صادقی جقه، ۱۳۹۷: ۱۹-۱۶). برگزاری اعتراضات صنفی و یا مردمی برای نشان دادن نارضایتی نسبت به اتفاقات و یا شرایط گوناگون روندی است که در تمام کشورها چه بانگیزه‌های سیاسی و چه بانگیزه‌های اجتماعی و اقتصادی برگزار می‌شود. تجمعات صنفی و کارگری از گسترده‌ترین موارد تجمعات اعتراضی است که عموماً با مطالبات و مخاطب مشخص برگزار می‌شود. اعتراضات دانشجویی از دیگر موارد مربوط به اعتراضات صنفی است.

در فاصله اغتشاشات دی‌ماه سال ۱۳۹۶ تا اغتشاشات ۲۵ آبان‌ماه و بعدازآن، اعتراضات دیگری انجام گرفت که توجه به آن‌ها ضروری است. تداوم موارد متعددی از اعتراضات صنفی و کارگری، اعتراضات تعدادی از زنان نسبت به پوشش، اعتراضات تعدادی از درویش و اغتشاشات متعاقب آن و ... از جمله تجمعات اعتراضی بودند. در سال‌های اخیر حوزه کارگری ایران به دلیل شرایط نامناسب اقتصادی که بعضاً تا رکود کامل پیش رفته است، اعتراضات زیادی را تجربه کرده است. علت اکثریت قریب به اتفاق این اعتراضات، بی‌ثباتی شغلی، اخراج از محل کار و یا به تعویق افتادن دستمزدها بوده است. از جمله اعتراضات کارگری «۱» تجمع اعتراضی اهالی روستای آق‌دره شهرستان تکاب در اعتراض به عدم به‌کارگیری اهالی منطقه در معدن طلای مجاور روستا؛ «۲» اعتراضات متعدد کارگران شرکت هپکوی اراک به علت عدم تحقق وعده‌ها در پرداخت حقوق معوقه؛ «۳» تجمع اعتراضی کارگران شرکت حمل‌ونقل خلیج فارس در اسلام‌شهر نسبت به معوقات مزدی؛ «۴» اعتراض کارگران کمباین سازی تبریز به علت عدم پرداخت دستمزد و تعدیل نیرو؛ «۵» تجمعات متعدد کارگران معترض شرکت نیشکر هفت‌تپه؛ «۶» تجمع اعتراضی کارگران شرکت اتوبوس‌رانی سپیدار، سد سفارود، رانندگان تاکسی اینترنتی؛ «۷» تجمعات مختلف کارگران گروه صنعتی هپکوی اراک برای دستیابی به حقوق معوقه خود» (صادقی جقه، ۱۳۹۶: ۷-۶) اشاره نمود. از دیگر تجمعات می‌توان به اعتصاب کامیون‌داران و نفت-کش‌ها، اعتصاب در بازار بانه به دلیل محدودیت‌های اعمال‌شده بر کولبران و ... اشاره نمود. در کنار اعتراضات کارگری، گروه‌های دیگر اجتماعی نیز تجمعات متعدد اعتراضی برگزار کرده‌اند. از جمله آنان تجمعات دانشجویی دانشگاه‌ها کشور، تجمعات معلمان مقابل مجلس شورای اسلامی، تجمع اعتراضی سهامداران شرکت کنتورسازی و اختلال در فعالیت‌های بورس اوراق بهادار تهران، تجمع مربیان سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای مقابل مجلس شورای اسلامی. اغلب اعتراضات فوق هنوز جنبش اجتماعی محسوب نمی‌شوند اما با توجه به مؤلفه‌هایی نظیر انتشار سریع در فضای مجازی، در صورت غفلت از آن‌ها، زمینه ایجاد فصل‌های مشترک میان جمعیت‌های ناهمگون فراهم‌شده و این‌گونه اعتراضات مقطعی به جنبش‌های اجتماعی تبدیل خواهند شد. براساس نظرسنجی‌های انجام توسط نهادهای مختلف و مشاهدات میدانی در فاصله سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۸ و ارزیابی از روند نگرش مردم در زمینه مهم‌ترین مسائل و مشکلاتی که جامعه درگیر آن‌است سه مشکل

«بیکاری»، «گرانی و تورم» و «مسکن» همواره در اولویت قرار داشته و به‌عنوان مسائل اصلی کشور از سوی مردم مورد تأکید قرار گرفته است.

۱-۵. اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶

تجمع اعتراض‌آمیز ۷ دی‌ماه ۱۳۹۶ در میدان شهدای مشهد را بایستی نقطه آغازین اعتراضاتی برشمرد که دومین‌وار به اکثر شهرهای کشور تسری و به همین سرعت نیز با ورود ضدانقلاب و کشورهای بیگانه و با نقش برجسته‌ای که فضای مجازی و کانال‌های تلگرامی در انتقال اخبار و شبکه‌سازی اجتماعی ایفاء می‌کند؛ اعتراضات به اغتشاش کشیده شد. این پدیده که در نوع خود و بیش از همه به‌واسطه‌ی دو شاخص فراگیری و سرعت دربرگیری نسبت به همه اغتشاشات و آشوب‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی متمایز می‌شود، از منظرهای مختلف شایسته بررسی و تحلیل است. این واقعه، رخدادی بود که در مجموعه‌ای از تقاطعات مسائل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و امنیتی به پدیداری ضد امنیت‌ملی تبدیل و به منصفه ظهور رسید. بررسی فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در این رویداد نشان می‌دهد، این فضا دو کارکرد داشت: ۱) فراخوان تجمعات اعتراضی که تا تاریخ ۷ دی‌ماه و قبل آن است و نقطه اوج آن تجمعات اعتراضی برگزار شده در ۷ دی‌ماه در مشهد بوده است و ۲) فراخوان تجمعات اغتشاشگران که از تاریخ ۷ دی‌ماه به بعد آغاز و تا ۱۳ دی‌ماه ادامه یافت. این اغتشاشات در حدود ۲۹ استان و بالغ‌بر یک‌صد شهر شکل گرفت و اکثریت افراد شرکت‌کننده افراد جوان و از نظر جایگاه اجتماعی متعلق به اقشار کم‌درآمد جامعه و از نظر محل سکونت، ساکن در مناطق حاشیه‌ای شهر بودند. محوریت شعارهای معترضین ابتدا مسائل اقتصادی و معیشتی و سپس سیاسی بود. وجه تمایز اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶ با سایر اعتراضات و اغتشاشات پس از انقلاب اسلامی، ناظر بودن به مشکلات معیشتی و اقتصادی است که پشتیبان اصلی انقلاب اسلامی در طول این چهل سال را وارد بازی خطرناک مقابله با سیستم کرد. وقتی کانون‌های اعتراضی دی‌ماه سال ۱۳۹۶ را بررسی می‌کنیم؛ مشاهده می‌شود میزان فراگیری اعتراض‌ها، در جاهایی بیشتر از سایر نقاط بود که اولاً رشد تولید ناخالص داخلی در آن مناطق پایین‌تر بود؛ یعنی مناطق محروم‌تر. در ثانی نرخ بیکاری جوانان در آن مناطق، به‌عنوان نیروهای کنشگر اصلی عدد قابل‌توجهی داشت. پرویز صداقت چهار ویژگی برای اغتشاشات دی‌ماه سال ۱۳۹۶

۲۶۳

پژوهش‌های
روابط بین‌الملل

چالش‌های
سیاسی
اجتماعی فقر و
نابرابری در
جمهوری
اسلامی ایران

برمی‌شمرد: «(۱) حضور تهی‌دستان و طبقات فرودست به‌عنوان بدنه اصلی معترضان که این امر، نظام را دچار نوعی بحران مشروعیت زدایی در عرصه گفتمان رسمی خود در دفاع از محرومان و مستضعفان می‌سازد. (۲) وجود غالب اعتراضات در شهرهایی با نرخ-های بالاتر بیکاری جوانان و آسیب‌های زیست‌محیطی است. (۳) نقش تعیین‌کننده‌ی فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری و استمرار اعتراضات در خلأ ناشی از فقدان احزاب و تشکل‌های مستقل صنفی و سیاسی؛ (۴) این اعتراضات برای نخستین بار در شکلی گسترده با خط فاصل هر دو جناح حاکمیت بود» (صداقت، ۲۰۱۸). بررسی روند شکل‌گیری اغتشاشات دی‌ماه ۱۳۹۶، نشان می‌دهد که انباشت گسترده‌ای از نارضایتی‌ها در فراکنشی با توالی افشاگری‌ها در تنازعات سیاسی با محوریت پرده‌برداری از فسادهای گسترده، بی‌اعتمادی به دولت و منظومه حاکمیت را رقم زد. به‌تبع آن، آستانه تحمل مردم به دلایل مختلف به‌ویژه عدم نتایج ملموس از برجام و گشایش‌های اقتصادی، به‌شدت کاهش یافت و مجموعه این روندها، مفهوم ناکارآمدی به‌عنوان شاخص‌ترین مؤلفه معارض با امنیت ملی را به منصفه ظهور رساند.

۲-۵. اغتشاشات آبان ماه ۱۳۹۸

در شرایط تحریمی کشور و مشکلات معیشتی طبقات متوسط و محروم، اصلاح قیمت بنزین که اتخاذ تصمیم اجتناب‌ناپذیر و انجامش قابل پیش‌بینی بود؛ شرایط دشواری را برای مردم پیش آورد. به‌دنبال اعلام تصمیم دولت مبنی بر آغاز سهمیه‌بندی سوخت و افزایش قیمت بنزین، نگرانی از رشد نرخ کالا و خدمات که تحمل آن برای اقشار آسیب-پذیر دشوار است، موجب واکنش طبیعی، قابل‌پذیرش و مسالمت‌آمیز تعدادی از مردم جامعه به‌ویژه شهروندان کمتر برخوردار شد و این‌گونه بود که در آبان‌ماه ۱۳۹۸ عده‌ای در شهرهای تهران، شیراز، خرم‌آباد، ایلام، کرج، اهواز و ... در واکنش به این مسئله، اقدام به برگزاری تجمع و اعتراض کردند که این رخداد زمینه موج‌سواری بیگانگان بر مطالبات مشروع و به‌حق مردم را ایجاد و مسیر آن را کاملاً منحرف کرد. هم‌زمان با گسترده شدن تجمعات و افزایش شمار معترضین، مطالبات اقتصادی که به دلیل افزایش قیمت بنزین شکل‌گرفته بود، کم‌کم به حاشیه رفت و در این میان، شعارهای هنجارشکنانه از سوی عده‌ای اغتشاش‌گر به متن اصلی تبدیل و کار به تذکر پلیس و تلاش برای متفرق کردن این

افراد رسید. بدین ترتیب آتش زدن بانک‌ها، غارت فروشگاه‌ها و تخریب خیابان‌ها، آتش-زدن منازل مسکونی، شکستن شیشه‌های اتومبیل‌ها و در نهایت کشته شدن بیش از ۲۰۰ نفر از هم‌وطنان گردید. پس از بروز اغتشاشات در کشور، سران کشورهای اروپائی و آمریکا در اقدامی کاملاً غیرمتعارف و برخلاف قوانین بین‌المللی شروع به مداخله‌جویی در این ارتباط نمودند. این کشورها که در ظاهر سنگ مردم ایران را به سینه می‌زنند همان کسانی بودند که تحریم‌های گوناگونی را علیه مردم ایران در زمینه محصولات پزشکی و دارویی اعمال کرده‌اند.

۲۶۵

انباشت عوامل و زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و به‌ویژه اقتصادی و ایجاد تقاطع و هم‌افزایی با پیشران‌ها و پیش برنده‌ها، بستری را فراهم ساخته بود که بدون توجه کامل به آن، تبیین مسئله اغتشاشات اخیر، توصیفی غیرتحلیلی خواهد بود. در نگاهی مختصر، عوامل و زمینه‌ها را می‌توان در عناوین ذیل جست‌وجو کرد: الف. اقتصادی: (۱) نابسامانی و حل نشدن معضلات مؤسسات مالی؛ (۲) تغییرات چندباره ارز و به تبع آن افزایش گرانی؛ (۳) معضلات واحدهای تولیدی خصوصی و دولتی و اعتراضات گسترده کارگری؛ (۴) بیکاری و ملموس شدن آن در جامعه؛ (۵) بحران صندوق‌های بازنشستگی؛ (۶) طرح افزایش قیمت‌های حامل انرژی؛ (۷) بحث حذف یارانه‌ها و نگرانی قشر ضعیف؛ (۸) ابهام در مسائل تحریم و حل نشدن آن؛ (۹) مشکلات معیشتی مردم و (۱۰) اعلام مکرر فسادهای اقتصادی و القاء فساد در کل نظام. ب. اجتماعی: (۱) تبلیغ گسترده فساد مسئولان؛ (۲) پرده‌برداری‌های متوالی از پرونده‌های فساد مالی؛ (۳) کاهش آستانه تحمل مردم؛ (۴) افزایش بی‌اعتمادی به دستگاه‌های نظام؛ (۵) تزریق ناامیدی به اقشار اجتماعی خصوصاً نسل جوان. ج. سیاسی: (۱) افزایش روند تنازعات سیاسی؛ (۲) متهم نمودن دولت به سازش‌کاری و غرب‌گرایی؛ (۳) عدم پاسخ‌گویی به موقع به مطالبات موجه. د. فرهنگی و رسانه‌ای: (۱) فقدان فرهنگ مدارا و اعتراض و افزایش خشونت در روابط اجتماعی؛ (۲) فضا سازی رسانه‌ای علیه اقدامات دولت صرف‌نظر از مصلحت عمومی؛ (۳) برجسته‌سازی ناکامی‌ها و بی‌توجهی به توفیقات در رسانه‌ها و تریبون‌ها؛ (۴) تغییر مصرف رسانه‌ای و سبک زندگی خصوصاً در بین نسل جوان.

با توجه به تغییر رویکرد اعتراضات اقتصادی و صنفی به‌سوی اعتراضات سخت، اغتشاشات و امنیتی‌شدن برخی از آنان، توجه به برخی مسائل در این خصوص ضروری

است: (۱) نارضایتی از وضعیت اقتصادی و اعتراضات و اعتصابات صنفی برهم تأثیر متقابلی دارند و تحریک هرکدام از مطالبات صنفی و اقتصادی می‌تواند منجر به تشدید شرایط در سایر وجوه اعتراضی گردد؛ (۲) برخورد با معترضین صنفی بسیار متفاوت از برخورد با براندازان سیاسی است و سیاسی شدن اعتراضات و ورود اغتشاش‌گران برانداز به اعتراضات صنفی بر پیچیده‌تر شدن شرایط و سختی کنترل آن می‌افزاید؛ (۳) فراگیری اعتصابات و اعتراضات صنفی باعث تعمیق شکاف ذهنی معترضین با حاکمیت و تبدیل اعتراضات صنفی به شورش‌های سیاسی و اغتشاشات شهری می‌گردد و زمینه را برای افزایش اقدامات براندازانه فراهم می‌نماید. تغییر رفتارها و شعارهای معترضین و تجمع‌کنندگان از مسائل صنفی به سمت موضوعات امنیتی و غیرصنفی و حتی در مواردی تعرض به اصل حاکمیت نظام جمهوری اسلامی مؤید همین مطلب است؛ (۴) گسترش دامنه اعتراضات و اعتصابات صنفی و درگیر شدن شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی با اعتصاب و اعتراض، تشدید شرایط سخت و ورشکستگی بنگاه‌های اقتصادی و تخریب فضای کسب‌وکار را به دنبال خواهد داشت؛ (۵) تسری اعتصابات به بخش‌های استراتژیک کشور نظیر صنایع نفت و پتروشیمی، حمل‌ونقل ریلی، ناوگان حمل‌ونقل درون‌شهری و ... می‌تواند کشور را در شرایط بحرانی قرار دهد؛ (۶) گسترش اعتراضات و اعتصابات صنفی در کشور و تمایل به فراگیری آن، مخالفان جمهوری اسلامی را بر تشدید و تعمیق فشارها و تحریم‌ها به‌عنوان عامل مؤثر بر گسترش نارضایتی، راسخ‌تر می‌نماید و (۷) برخورد نادرست با این پدیده‌ها می‌تواند پیامدهای امنیتی عدیده‌ای را به دنبال داشته باشد. گسترش این سنخ از اعتراضات می‌تواند علائمی از گسترش نارضایتی عمومی و بستری برای شورش‌های شهری در آینده نزدیک باشد.

۳-۵. رسانه‌ها و فضای مجازی

فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در ساختارهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جوامع امروزی تنیده شده‌اند و بعدی ساختاری و نهادینه در این جوامع یافته‌اند. از ویژگی‌های مهم اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی، سرعت بسیار بالای آن در انتقال اطلاعات و گزارش‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. کارگزاران با استفاده از این فناوری به اطلاع‌رسانی سریع پیرامون رویدادهای محلی از جمله اعتراضات و تجمعات مردم مبادرت

می‌ورزند و به این ترتیب آن‌ها را جهانی می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی و اینترنت با اطلاع‌رسانی سریع درباره مسائل حاد جامعه بشری، انتقال نمادهای اعتراضی و تحریک احساسات، به کنش‌های اعتراضی گسترده دامن زده‌اند. مهم‌تر از همه، شبکه‌سازی جنبش‌های اجتماعی با کمک شبکه‌های اجتماعی مجازی است که از یک سو به جذب هواداران بیشتر و انسجام درونی و از سوی دیگر به ایجاد ائتلاف بین آن‌ها و سایر بازیگران اجتماعی منجر می‌شود. این دو مورد، با فراهم آوردن فرصت‌های مهم سیاسی می‌توانند زمینه‌ساز گسترش رفتارهای اعتراضی در سطح جهانی شوند، چنانچه با نبود این شبکه‌سازی، احتمال ناکامی و استمرار نیافتن جنبش‌های اعتراضی بسیار بالا خواهد بود. فضای مجازی، اغتشاشگران را قادر ساخته است با بهره‌گیری از انواع ابزارهای الکترونیکی ارتباطی نظیر پیام‌رسان‌ها، شبکه‌های اجتماعی، پست الکترونیکی و تالار گفتگوها به شکل مکتوب، صوتی و ویدئویی و به صورت زنده با یکدیگر ارتباط داشته باشند که در جریان اغتشاشات ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ تلگرام و اینستاگرام این وظیفه را بر دوش داشتند. شبکه‌های اجتماعی امکان مداخله کشورهای خارجی در تشدید اعتراضات و اغتشاشات را فراهم کرده است. این رسانه‌ها می‌توانند اعتراضات صنفی را به یک حرکت سیاسی علیه کل نظام مستقر تبدیل کنند. شبکه‌های اجتماعی به شکل چشمگیری آگاهی توده‌های اجتماعی را بالا برده‌اند و در این میان، بسیاری از اطلاعات درست و غلط به سرعت در اختیار مخاطبان قرار می‌گیرند. اطلاعاتی که درباره اوضاع سیاسی یا اقتصادی کشور به دست کاربران می‌رسد، فارغ از صحت و سقم آن، می‌تواند در بسیج توده‌های عمومی علیه دولت سهم بسزایی داشته باشد. «اینترنت با فشرده‌سازی زمان و مکان، سرعت ارتباطات و پیوندهای درون‌سازمانی بین فعالان و هواداران جنبش را که از حیث جغرافیایی از یکدیگر فاصله دارند، به صورت بی‌سابقه‌ای افزایش داده است» (Routledge: 2000: 25). در مجموع، جنبش‌های اجتماعی با استفاده از قابلیت‌های اینترنت توانسته‌اند تا حد زیادی بر بسیج رفتارهای اعتراضی مانند تحصن‌ها، راهپیمایی‌ها و گردهمایی‌ها در جوامع امروزی تأثیرگذار باشند.

۶. فرآیند اجرای دلفی فازی

برای اجرای دلفی فازی اقدامات زیر انجام گرفت.

۶-۱. مطالعه پیشینه تحقیقاتی

در این مرحله از پژوهش، هدف این بود که تا حد امکان، کلیه عواملی که در بروز بحران سیاسی و امنیتی می‌توانند نقش داشته باشند از ادبیات بحران‌های سیاسی و امنیتی استخراج گردد. بایستی اشاره نمود که عوامل مذکور از آثار متعددی استخراج شده که مورد بررسی پژوهشگر قرار گرفته و امکان دارد برخی از دید نویسنده مغفول مانده باشد، زیرا در آثار مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. در این مرحله حدود ۱۰۰ عامل یافت شد که در ارتباط با علل بروز بحران‌های سیاسی و امنیتی بودند.

۶-۲. دسته‌بندی عوامل و مصاحبه

واژه‌های مشابه در یک مجموعه قرار و کلیه عوامل در پنج دسته زیست‌محیطی، فرهنگی و اجتماعی، نظامی، سیاسی و اقتصادی تقسیم گردید. پس از دسته‌بندی، برای دقت کار و رسیدن به جدولی جامع و مانع، به صورت مجزا از هر حوزه با دو نفر و در مجموع، ده مصاحبه کیفی با متخصصان صورت پذیرفت. مصاحبه‌ها برای رسیدن به دو هدف عمده بود. (۱) حذف عوامل کم اثر در هر یک از مجموعه‌های تقسیم‌بندی شده؛ (۲) افزودن عوامل مهمی که در آثار بررسی شده، ولی از دید نویسندگان مغفول مانده بودند. در مجموع تعداد ۶۰ عامل نهائی انتخابی در قالب پرسشنامه قرار گرفت. به منظور برآورد میزان روایی پرسشنامه و پرسش‌های آن، از نظر خبرگان، کارشناسان و اساتید مسلط به موضوع پژوهش و پرسشنامه‌ها استفاده شده است. با توجه به این که پرسشنامه بر اساس مقالات متعدد و مصاحبه با حداقل ده کارشناس موضوع تهیه گردید؛ پس ابزار دارای اعتبار است.

جدول شماره ۱. شاخص‌های استخراج شده

سؤال	عوامل	شاخص	سؤال	عوامل	شاخص
۱	زیست‌محیطی	کمیود آب	۳۱	اقتصادی	افزایش نرخ ارز
۲		تشدید آلودگی هوا	۳۲		فاجعات و فریگی اقتصاد زیرزمینی
۳		مشکلات زیست‌محیطی	۳۳		فساد گسترده و بیستمی
۴		کم شدن منابع تجدید ناپذیر	۳۴		کاهش تجارت و سرمایه‌گذاری خارجی
۵	نظامی	جنگ و نبرد نظامی با خاکستگاه برون‌مرزی	۳۵	سیاست‌های پولی و بانکی	
۶		جنگ و نبرد نظامی با خاکستگاه درون‌مرزی	۳۶	نوسمه فناوری‌های جدید از قبیل شبکه‌های اجتماعی و...	
۷	سیاسی	تولید تسلیحات هسته‌ای	۳۷	نحریم و انزوای اقتصادی	
۸		تهديدات سایبری در حوزه نظامی	۳۸	تشدید بیکاری	
۹		توريسم	۳۹	فسادهای اقتصادی و اداری	
۱۰		تقش آفرین منطقه‌ای روسیه و تعامل با منافع ملی	۴۰	افزایش رانت	
۱۱		سیاست خارجی آمریکا در خصوص ایران	۴۱	فاصله طبقاتی افزایش	
۱۲		فضاوت فکارت عمومی درباره عملکرد نامناسب حاکمیت	۴۲	افزایش تورم	
۱۳		بروز اختلافات اساسی سران قوا	۴۳	فقر و نابرابری فزاینده	
۱۴		نارضایتی از عملکرد دستگاه فضا	۴۴	ناکارآمد بودن نظام اقتصادی و اداری	
۱۵		روندهای جهانی و نظام بین‌الملل	۴۵	شکل‌گیری جنبش‌های عدالت‌طلبی	
۱۶		خروج ایران از برجام و اقدامات کشورهای ا.ب.ع	۴۶	شیوع اعتراضات صحنی	
۱۷	بروز اختلافات اساسی ایران با قدرتمندهای بزرگ	۴۷	گسترش شبکه‌های مخابراتی در راستای تهییج مردم		
۱۸	فعالیت محیط پیرامونی علیه منافع ملی	۴۸	گسترش آسیب و ناامنی‌های اجتماعی		
۱۹	آثار تحریم‌های ناشی از حقوق بشر	۴۹	مرجعیت فرهنگی بلبیش‌های جدید		
۲۰	آثار تحریم‌های ناشی از نوسمه موسیقی	۵۰	انباشت نارضایتی‌ها و گسترش آن		
۲۱	تقابل مستقیم ائتلاف سعودی - صهیونیستی علیه ایران	۵۱	مختل شدن امنیت روانی و اجتماعی		
۲۲	تکثر و تقابل نهادهای موازی در حاکمیت	۵۲	بالا رفتن سن ازدواج		
۲۳	تشدید مواضع شورای همکاری خلیج فارس علیه ایران	۵۳	شکل‌گیری هویت‌های چندگانه		
۲۴	تغیر مواضع کشورهای ترکیه و عراق علیه ایران	۵۴	تشدید فعالیت‌های قوم‌گرای		
۲۵	رشد و گسترش جریانات افراطی و تکفیری	۵۵	بی‌اعتباری ارزش‌ها و شیوع فرهنگ‌های نامتعارف غربی		
۲۶	تأثیر نحرولات کردی منطقه	۵۶	کاهش جمعیت و پیر شدن آن		
۲۷	حمایت گسترده ایران از فلسطین، یمن و سوریه	۵۷	مناقشات حقوقی زمان		
۲۸	تشدید حمایت‌های ملی و نظامی ایران از حزب... لبنان	۵۸	نحرولات دین‌داری ایرانیان		
۲۹	اختلاف‌نظرهای کلال حاکمیتی	۵۹	تگرانی درباره آینده		
۳۰	اقتصادی	نوسانات قیمت جهانی نفت و اقدامات ایران در ننگه هروم	۶۰	گسترش فرقه‌های انحرافی و نوظهور	

۲۶۹

پژوهش‌های بین‌المللی
روابط بین‌الملل

چالش‌های
سیاسی
اجتماعی فقر و
نابرابری در
جمهوری
اسلامی ایران

۳-۶. تدوین و توزیع پرسشنامه

عوامل انتخابی در قالب پرسشنامه توزیع و با سؤال «میزان اهمیت هر یک از شاخص‌های زیر در شکل‌گیری بحران‌های سیاسی و امنیتی فراوری جمهوری اسلامی ایران تا چه حد است؟» از پاسخ‌دهندگان خواسته شد تا نظر خود را در پرسشنامه با درج عددی بین ۱ تا ۵ اعلام نمایند که در آن، عدد بزرگ‌تر از درجه اهمیت بیشتر برخوردار بود. در این پژوهش از ترکیب نمونه‌گیری تصادفی و گلوله‌برفی در بین متخصصین استفاده گردید. تعداد نمونه ۲۵

نفر و ترکیب پرسش شوندگان به لحاظ میزان تحصیلات، جنسیت، ترکیب سنی و میزان تجربی شرکت کنندگان بر اساس جداول ذیل است.

جدول شماره ۲. ترکیب سازمانی

ردیف	نهاد یا سازمان	تعداد شرکت کننده
۱	اساتید دانشگاه و دانشجو	۶
۲	قوه مقننه	۲
۳	قوه مجریه	۵
۴	قوه قضائیه	۲
۵	نظامی، انتظامی و امنیتی	۶
۶	نویسنده و پژوهشگر (سیاسی و امنیتی)	۴

۲۷۰

پژوهش‌های
روابط بین الملل

فصلنامه

پژوهش‌های

روابط بین الملل،

دوره نهم، شماره

سوم، شماره پیاپی

سی و سوم

پاییز ۱۳۹۸

جدول شماره ۳. میزان تحصیلات و جنسیت

جنسیت	دکتری	ارشد	لیسانس	حوزوی	فراوانی
مذکر	۷	۱۰	۲	۲	۲۱
مؤنث	۱	۳	-	-	۴
مجموع	۸	۱۳	۲	۲	۲۵

جدول شماره ۴. ترکیب سنی

ردیف	محدوده سنی	فراوانی
۱	کمتر از ۳۰ سال	۱
۲	۳۰-۳۵ سال	۲
۳	۳۶-۴۰ سال	۲
۴	۴۱-۴۵ سال	۳
۵	بالاتر از ۴۵ سال	۱۷

جدول شماره ۵. میزان تجربه کاری

ردیف	میزان تجربه کاری	فراوانی
۱	کمتر از ۵ سال	۱
۲	۵-۱۰ سال	۲
۳	۱۱-۱۵ سال	۲
۴	۱۶-۲۰ سال	۶
۵	بالاتر از ۲۰ سال	۱۴

۴-۶. تابع مثلثاتی

در الگوریتم اجرای فن دلفی فازی برای غربالگری، نخست باید طیف فازی مناسبی را برای فازی سازی عبارات کلامی پاسخ دهندگان توسعه داد. ابزار پژوهش در پرسشنامه‌ای که محقق ساخته بود؛ «به صورت طیف پنج گانه لیکرت بود که هر یک از خبرگان از طریق متغیرهای کلامی (خیلی مهم، مهم، متوسط، کم اهمیت و خیلی کم اهمیت) و با رویکرد فازی ابراز کردند» (عصاره و دیگران، ۱۳۹۸: ۳۱). عبارات زبانی و اعداد دلفی فازی به صورت جدول ذیل است.

۲۷۱

جدول شماره ۶. عبارات زبانی و اعداد دلفی فازی (Martínez and Canal, 2011: 264-277)

عبارت زبانی	خیلی مهم	مهم	متوسط	کم اهمیت	خیلی کم اهمیت
اعداد فازی	(۱, ۱, ۰,۷۵)	(۱, ۰,۷۵, ۰)	(۰,۵, ۰,۷۵, ۰,۲۵)	(۰, ۰,۲۵, ۰,۵)	(۰, ۰, ۰,۲۵)
مثلی	(۱, ۰,۵)	(۰,۵)	(۰,۲۵)		

در این پژوهش، روش میانگین فازی برای تجمیع دیدگاه خبرگان پیشنهاد شد. «اگر دیدگاه هر کارشناس خبره به صورت عدد فازی مثلثی (l, m, u) نمایش داده شود، میانگین فازی n عدد فازی مثلثی به صورت روابط ذیل محاسبه خواهد شد.

$$\tilde{t}_{ij} = (l_{ij}, m_{ij}, n_{ij}), i = 1, 2, \dots, n \quad j = 1, 2, \dots, m \quad \text{رابطه ۱}$$

$$l_j = \sum \frac{l_{ij}}{n} \quad \text{رابطه ۲}$$

$$m_j = \sum \frac{m_{ij}}{u} \quad \text{رابطه ۳}$$

$$u_j = \sum \frac{u_{ij}}{n} \quad \text{رابطه ۴}$$

در روابط بالا اندیس i به فرد خبره و اندیس j به شاخص تصمیم‌گیری اشاره دارد» (حبیبی و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۳).

در روش‌های مختلف که با رویکرد فازی صورت می‌گیرد پژوهشگر در نهایت به دنبال آن است که مقادیر فازی نهایی را به یک عدد قطعی و قابل درک تبدیل کند. «گاهی لازم است که دو عدد فازی را باهم مقایسه تا مشخص شود که کدام یک بزرگ‌تر از دیگری است. گاهی نیز به دلیل متغیرهای زیاد و محاسبات گسترده اعداد فازی، باید اعداد فازی را به اعداد قطعی تبدیل کرد. به این کار دیفازی کردن گفته می‌شود» (بیات و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۰۳). روش‌های مختلفی برای فازی‌زدایی وجود دارد. در این پژوهش از روابط ذیل برای فازی‌زدایی استفاده شده است.

$$F = (l, m, n) \quad \text{رابطه ۵}$$

$$X = \frac{l + m + u}{3} \quad \text{رابطه ۶}$$

پس از انتخاب روش مناسب و فازی‌زدایی مقادیر، برای غربال آیت‌ها بایستی یک آستانه تحمل در نظر گرفت به عبارتی تأیید و غربالگری شاخص‌ها از طریق مقایسه مقدار ارزش اکتسابی هر شاخص با مقدار آستانه گزینش صورت می‌پذیرد. «مقدار آستانه با استنباط ذهنی تصمیم‌گیرنده معین می‌شود و مستقیم بر روی تعداد عواملی که غربال می‌شوند؛ تأثیر خواهد داشت. هیچ راه ساده و قانونی برای تعیین مقدار آستانه وجود نداشته و برای غربال آیت‌ها، باید یک آستانه تحمل در نظر گرفت. آستانه تحمل را معمولاً ۰,۷ در نظر می‌گیرند» (حبیبی و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۴). اگر مقدار قطعی حاصل از فازی‌زدایی دیدگاه تجمیع شده خبرگان، بزرگ‌تر از آستانه تحمل باشد شاخص مورد نظر تأیید می‌شود. اگر این مقدار کوچک‌تر از آستانه تحمل باشد شاخص مورد نظر حذف می‌شود.

۶-۵. نتایج دلفی

داده‌های هر یک از عوامل به صورت مجزا در نرم‌افزار Exel 2007 وارد و با استفاده از روابط ۲ تا ۶، امتیازات به عدد فازی تبدیل و سپس امتیاز فازی به عدد قطعی تبدیل شد.

1. Defuzzification

پس از دی‌فازی نمودن مقادیر، به‌منظور غربال‌گری هرکدام از شاخص‌ها که امتیاز قطعی آن کمتر از ۰,۷ بود، مطابق جدول شماره ۷ حذف گردید.

جدول ۷- نتایج دلفی فازی			
وضعیت	میانگین قطعی	میانگین فازی	
Y	۰,۷۵۳	(۰,۵۵۰,۰,۷۹۰,۰,۹۲)	R1
N	۰,۴۷۰	(۰,۲۵۰,۰,۴۶۰,۰,۷)	R2
N	۰,۵۵۰	(۰,۳۲۰,۰,۵۶۰,۰,۷۷)	R3
N	۰,۵۵۷	(۰,۳۳۰,۰,۵۷۰,۰,۷۷)	R4
N	۰,۵۵۳	(۰,۳۳۰,۰,۵۶۰,۰,۷۷)	R5
N	۰,۵۲۳	(۰,۳۳۰,۰,۵۳۰,۰,۷۱)	R6
N	۰,۴۸۳	(۰,۲۹۰,۰,۴۸۰,۰,۶۸)	R7
N	۰,۵۱۳	(۰,۲۸۰,۰,۵۲۰,۰,۷۴)	R8
N	۰,۵۱۷	(۰,۲۹۰,۰,۵۳۰,۰,۷۳)	R9
N	۰,۴۱۷	(۰,۲۰,۰,۴۱۰,۰,۶۴)	R10
Y	۰,۷۱۳	(۰,۴۹۰,۰,۷۴۰,۰,۹۱)	R11
Y	۰,۸۱۰	(۰,۶۱۰,۰,۸۶۰,۰,۹۶)	R12
N	۰,۶۵۳	(۰,۴۵۰,۰,۶۸۰,۰,۸۳)	R13
Y	۰,۷۶۳	(۰,۵۵۰,۰,۸۰,۰,۹۴)	R14
N	۰,۴۵۰	(۰,۲۱۰,۰,۴۵۰,۰,۶۹)	R15
N	۰,۶۳۷	(۰,۴۱۰,۰,۶۶۰,۰,۸۴)	R16
N	۰,۶۷۰	(۰,۴۴۰,۰,۶۹۰,۰,۸۸)	R17
N	۰,۳۹۳	(۰,۱۵۰,۰,۳۹۰,۰,۶۴)	R18
N	۰,۴۵۳	(۰,۲۳۰,۰,۴۵۰,۰,۶۸)	R19
N	۰,۵۶۳	(۰,۳۴۰,۰,۵۷۰,۰,۷۸)	R20
N	۰,۴۹۷	(۰,۲۶۰,۰,۵۰,۰,۷۳)	R21
N	۰,۵۶۰	(۰,۳۲۰,۰,۵۷۰,۰,۷۹)	R22
N	۰,۲۸۳	(۰,۰۸۰,۰,۲۶۰,۰,۵۱)	R23

جدول ۷- نتایج دلفی فازی			
وضعیت	میانگین قطعی	میانگین فازی	
N	۰,۳۸۷	(۰,۱۵۰,۰,۳۸,۰,۶۳)	R24
N	۰,۴۰۰	(۰,۱۹,۰,۰,۳۸,۰,۶۳)	R25
N	۰,۴۴۷	(۰,۲۲,۰,۰,۴۴,۰,۶۸)	R26
N	۰,۵۰۷	(۰,۲۷,۰,۰,۵۱,۰,۷۴)	R27
N	۰,۵۲۰	(۰,۲۹,۰,۰,۵۳,۰,۷۴)	R28
N	۰,۶۸۳	(۰,۴۶,۰,۰,۷۱,۰,۸۸)	R29
Y	۰,۷۹۷	(۰,۶۰,۰,۸۵,۰,۹۴)	R30
Y	۰,۷۴۳	(۰,۵۳,۰,۰,۷۸,۰,۹۲)	R31
N	۰,۶۶۳	(۰,۴۳,۰,۰,۶۸,۰,۸۸)	R32
Y	۰,۷۱۷	(۰,۵۰,۰,۷۵,۰,۹)	R33
N	۰,۶۵۳	(۰,۴۳,۰,۰,۶۸,۰,۸۵)	R34
N	۰,۵۲۳	(۰,۲۹,۰,۰,۵۲,۰,۷۶)	R35
N	۰,۶۵۳	(۰,۴۲,۰,۰,۶۷,۰,۸۷)	R36
Y	۰,۷۲۷	(۰,۵۱,۰,۰,۷۶,۰,۹۱)	R37
Y	۰,۸۳۰	(۰,۶۳,۰,۰,۸۸,۰,۹۸)	R38
Y	۰,۸۲۳	(۰,۶۳,۰,۰,۸۸,۰,۹۶)	R39
Y	۰,۸۲۳	(۰,۶۳,۰,۰,۸۸,۰,۹۶)	R40
Y	۰,۸۵۰	(۰,۶۶,۰,۰,۹۱,۰,۹۸)	R41
Y	۰,۷۹۳	(۰,۵۸,۰,۰,۸۳,۰,۹۷)	R42
Y	۰,۸۴۳	(۰,۶۵,۰,۰,۹۰,۹۸)	R43
Y	۰,۸۲۳	(۰,۶۲,۰,۰,۸۷,۰,۹۸)	R44
N	۰,۵۷۳	(۰,۳۶,۰,۰,۵۸,۰,۷۸)	R45
N	۰,۵۶۰	(۰,۳۵,۰,۰,۵۶,۰,۷۷)	R46
N	۰,۵۰۰	(۰,۲۶,۰,۰,۵۰,۰,۷۴)	R47
N	۰,۶۴۷	(۰,۴۲,۰,۰,۶۷,۰,۸۵)	R48
N	۰,۴۶۳	(۰,۲۵,۰,۰,۴۵,۰,۶۹)	R49

جدول ۷- نتایج دلفی فازی			
وضعیت	میانگین قطعی	میانگین فازی	
Y	۰,۸۱۰	(۰,۶۰,۸۵,۰,۹۸)	R50
N	۰,۶۳۳	(۰,۴۰,۶۵,۰,۸۵)	R51
N	۰,۴۹۳	(۰,۲۶,۰,۴۹,۰,۷۳)	R52
N	۰,۵۰۳	(۰,۳۰,۰,۵۰,۰,۷۱)	R53
N	۰,۵۳۰	(۰,۲۹,۰,۵۳,۰,۷۷)	R54
N	۰,۵۷۰	(۰,۳۴,۰,۵۸,۰,۷۹)	R55
N	۰,۳۶۰	(۰,۱۴,۰,۳۵,۰,۵۹)	R56
N	۰,۳۴۰	(۰,۱۳,۰,۳۲,۰,۵۷)	R57
N	۰,۵۲۳	(۰,۳۲,۰,۵۲,۰,۷۳)	R58
N	۰,۵۸۳	(۰,۳۷,۰,۶۰,۰,۷۸)	R59
N	۰,۳۴۷	(۰,۱۶,۰,۳۲,۰,۵۶)	R60

و در نهایت عوامل تأییدی از نظر خبرگان بر اساس بیشینه نمره کسب‌شده در جدول شماره ۸ تنظیم گردید.

جدول شماره ۸. نتایج موضوعات تأیید شده خبرگان

رتبه	پرسش	عامل	گویه	امتیاز
۱	۴۱	اقتصادی	افزایش فاصله طبقاتی	۰,۸۵۰
۲	۴۳	اقتصادی	فقر و نابرابری فزاینده و تنگناهای اقتصادی	۰,۸۴۳
۳	۳۸	اقتصادی	تشدید بیکاری	۰,۸۳۰
۴	۳۹	اقتصادی	فسادهای اقتصادی و اداری	۰,۸۲۳
۴	۴۰	اقتصادی	افزایش رانت	۰,۸۲۳
۴	۴۴	اقتصادی	ناکارآمدی نظام اقتصادی و اداری	۰,۸۲۳
۷	۱۲	سیاسی	فضاوت افکار عمومی در خصوص عملکرد نامناسب حاکمیت	۰,۸۱۰
۷	۵۰	فرهنگی و اجتماعی	انباشت نارضایتی‌ها و گسترش آن	۰,۸۱۰

۰,۷۹۷	فساد گسترده و سیستمی	سیاسی	۳۰	۹
۰,۷۹۳	افزایش میزان تورم	اقتصادی	۴۲	۱۰
۰,۷۶۳	امنیت قضایی و نارضایتی از عملکرد دستگاه قضایی	سیاسی	۱۴	۱۱
۰,۷۵۳	کمبود آب	زیست‌محیطی	۱	۱۲
۰,۷۴۳	شیوع اعتراضات صنفی و ناآرامی‌های خیابانی	سیاسی	۳۱	۱۳
۰,۷۲۷	تحریم و انزوای اقتصادی	اقتصادی	۳۷	۱۴
۰,۷۱۷	افزایش گسترده نرخ ارز و تأثیر آن بر معیشت مردم	اقتصادی	۳۳	۱۵
۰,۷۱۳	سیاست خارجی آمریکا در خصوص ایران	سیاسی	۱۱	۱۶

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در سال‌های اخیر پدیده‌ها و نیز کاستی‌ها، در حالی به سمت امنیتی شدن پیش رفته که کوچک‌ترین موضوعات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، نظام تصمیم‌گیر را با چالش‌های عدیده‌ای مواجه ساخته است. بدیهی است در چنین شرایطی جریان‌های برانداز با موج‌سواری پیرامون پدیده‌ها و مسائل، عملکرد نهادهای حاکمیتی را زیر سؤال برده و با تخریب مداوم وجهه نظام، ساختارهای جمهوری اسلامی ایران را در معرض آسیب و تهدید جدی قرار می‌دهند تا به هر طریق ممکن با تحمیل بحران هژمونی، مقدمات خودویرانگری و نهایتاً فروپاشی از درون را فراهم نمایند. علیرغم وعده‌های داده‌شده دولت از سال ۱۳۹۷ مبنی بر اصلاح وضعیت معیشتی طبقات آسیب‌پذیر و کنترل معضلات اقتصادی ناشی از کاهش نرخ ارزش ریال در مقابل دلار و ارزهای خارجی، عدم موفقیت در نظارت بر قیمت‌ها و کنترل گرانی از یکسو و رویکرد دولت-مردان به خارج از کشور و امیدواری به اقدامات مؤثر اروپا در مقابله با اقدامات یک‌جانبه آمریکا و عدم توجه جدی به ظرفیت‌های داخلی و کژ کارکردی و بد کارکردی برنامه‌های اقتصادی دولت، منجر به تعمیق رکود اقتصادی و مشکل تأمین نقدینگی صنایع و افزایش افسارگسیخته نقدینگی در کشور از سوی دیگر، گسترش نارضایتی در اقشار و صنوف و بیکاری کارگران را به دنبال داشته است و هم‌زمان با آن نیز تحرکات

عملیات روانی دشمن باهدف براندازی از طریق تصویرسازی فساد مدیران و القای ناامیدی از اصلاح امور در اذهان عمومی برای به صحنه آوردن طبقات متوسط و ضعیف جامعه به منظور براندازی و تغییر حکومت نیز، میزان اعتماد مردم به مدیران کشور را هدف قرار داده است و تداوم این روند، فاصله بین مردم و حکومت را افزایش داده و امنیت ملی را به مخاطره خواهد انداخت. در اثر کاهش توان خرید مردم در سال‌های اخیر، جمعیت مستعد پیوستن به اغتشاشات، افزایش یافته است.

رصد وضعیت کنونی جامعه ایرانی، حاکی از آن است که بی‌توجهی و عدم چاره‌جویی و یا ناکافی بودن اقدامات در بخش‌های مختلف اقتصادی، واکنش‌های اعتراضی را به سمت رویه‌های ضدامنیتی سوق داده است. مشکلاتی از قبیل تورم، نقدینگی، اشتغال، معیشت مردم، مشکلات کارگری و ... در حوزه اقتصادی کشور از ابر چالش‌های اقتصادی است که نشان می‌دهد؛ شاخص نظام مدیریت اقتصادی کشوری و فرآیند اعمال اقتدار آن، متناسب و دارای شایستگی مطلوب نبوده است. شرایط اقتصادی فعلی کشور به شدت مستعد شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی جدید و بروز اغتشاشات است. در ایران انشقاق میان هزینه و درآمد در گروه‌بندی‌های مختلف اجتماعی، مدت‌هاست که در تمام سطوح جغرافیای کشور وجود دارد و صدا البته در دوران تحریم‌های اخیر تشدید هم شده است. تحریم‌هایی که قرار بود فقط سیاست ایران را هدف بگیرند حالا معیشت خانوارهای ایرانی به ویژه معیشت خانوارهای کارگری، تمامی حقوق‌بگیران و طبقات محروم جامعه ما اعم از معلم، کارگر و کشاورز را با شدتی هرچه تمام‌تر تهدید کرده و بر توان طبقه دانا هیچ خللی وارد نمی‌سازد. اگر اغتشاش کارگران، معلمان، بیکاران، گرسنگان و ... شروع شود، حاکمیت با جنبش بزرگ خیابانی مواجه می‌شود که اساساً فرصت کنترل یا به بیراهه کشاندن آن را ندارد. اغتشاشاتی از این دست که میلیون‌ها بیکار، حاشیه‌نشین و فقیر دست به اعتراض بزنند، بسیار ویرانگر خواهد بود. تفاوت اعتراضات گروه‌های نخبگان مانند روشنفکران و دانشگاهیان و حتی شورش‌های مدنی که طبقه متوسط شهری در آن‌ها مشارکت دارد با اغتشاش پابرهنگان این است که دو مورد اولی رهبری‌پذیر است؛ یعنی آنان نوعی سازمان غیررسمی مدنی دارند و افرادی را به‌عنوان رهبری خود می‌پذیرند. پس با درخواست رهبران‌شان به خانه بازمی‌گردند یا

وارد فرآیند گفت‌وگو، تعامل و مصالحه می‌شوند؛ اما وقتی فقرا و حاشیه‌نشینان و پابرهنگان که وضعیتشان محصول ناکارایی مدیریتی در چهار دهه گذشته است اعتراض و اغتشاش می‌کنند، رهبری‌پذیر و مدیریت‌بردار نیستند. آنان وقتی اغتشاش خود را آغاز کردند یا تا دستیابی به نتیجه ادامه می‌دهند یا وارد فرایندی خسارت‌بار می‌شوند؛ یعنی فرایند گفت‌وگویی شکل نمی‌گیرد. اگر میلیون‌ها بیکار، حاشیه‌نشین و فقیر دست به اعتراض بزنند و شورش پابرهنگان شکل بگیرد آنان دیگر نه مذاکره‌پذیرند و نه رهبری‌پذیر. آنان هدف روشنی نخواهند داشت آنان فقط وضع موجود را نمی‌خواهند و تا در هم‌ریزی وضع موجود به اغتشاش خویش ادامه می‌دهند.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که عوامل کلیدی و مهمی که در آینده نظام جمهوری اسلامی ایران را دچار چالش، اغتشاش و بحران سیاسی و امنیتی خواهد نمود در حوزه اقتصادی عبارت‌اند از: (۱) افزایش فاصله طبقاتی؛ (۲) فقر و نابرابری فزاینده و تنگناهای اقتصادی؛ (۳) تشدید بیکاری؛ (۴) فساد اقتصادی و اداری؛ (۵) افزایش رانت؛ (۶) ناکارآمدی نظام اقتصادی و اداری؛ (۷) افزایش میزان تورم؛ (۸) تحریم و انزوای اقتصادی و (۹) افزایش گسترده نرخ ارز و تأثیر آن بر معیشت مردم. عوامل اقتصادی حدود ۵۶،۲۵ درصد عوامل کلیدی را تشکیل می‌دهد. این مسائل باعث تشدید نارضایتی‌های مردم گردیده و مخالفان نظام جمهوری اسلامی ایران با استفاده از این نارضایتی‌ها و در بستر فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی قادر خواهند بود؛ توده‌های مردم را علیه حاکمیت بسیج نمایند؛ این امر به‌وضوح در حوادث و اغتشاشات دی‌ماه سال ۱۳۹۶ و آبان ماه سال ۱۳۹۸ مشاهده گردید. در کنار مؤلفه‌های اقتصادی، (۱) قضاوت افکار عمومی در خصوص عملکرد نامناسب حاکمیت، (۲) فساد گسترده و سیستمی؛ (۳) امنیت قضایی و نارضایتی از عملکرد دستگاه قضایی؛ (۴) شیوع اعتراضات صنفی و ناآرامی‌های خیابانی و (۵) سیاست خارجی امریکا در خصوص ایران به‌عنوان مؤلفه‌های سیاسی، انباشت نارضایتی‌ها و گسترش آن به‌عنوان مؤلفه فرهنگی و اجتماعی و در نهایت کمبود آب و مسائل زیست‌محیطی به‌عنوان مؤلفه زیست‌محیطی از جمله عوامل کلیدی شناسایی شده در این پژوهش هستند که می‌توانند در بروز بحران‌های سیاسی و امنیتی در آینده جمهوری اسلامی ایران نقش کلیدی ایفاء نمایند. می‌توان

گفت: راهبردهای مدیریت بحران‌های سیاسی و امنیتی و جنبش‌های اجتماعی در کشور عبارت‌اند: (۱) مقابله با انباشت مطالبات اقشار و افراد مختلف؛ (۲) مبارزه با تمامی مظاهر فساد بدون هیچ‌گونه اغماض در بین متصدیان امر و مردم؛ (۳) تمرکز برافزایش رفاه عمومی، کنترل ضریب جینی و ترمیم فاصله طبقاتی و توجه به دهک‌های با درآمد پایین که مستعد اغتشاش و اعتراضات جمعی می‌باشند؛ (۴) بازنگری و ترمیم سیاست‌های اقتصادی با محوریت اجرای سیاست‌های اقتصاد مقاومتی و رونق تولید و اشتغال و مدیریت راهبردی واحد در اقتصاد کشور؛ (۵) مقابله با شدت‌یابی بحران‌های اجتماعی؛ (۶) مدیریت افکار عمومی؛ (۷) تقویت نهاد انتخابات؛ (۸) توجه به اقناع‌سازی معترضین با شفافیت لازم، نسبت به وضعیت موجود و محدودیت‌های که کشور و بنگاه‌های اقتصادی با آن روبه‌رو هستند؛ (۹) احتراز از برخورد امنیتی با اعتراضات و نارضایتی‌های صنفی و اقتصادی؛ (۱۰) با توجه به نقش کم‌نظیر و فزاینده رسانه‌های مجازی در تسریع و تشدید اعتراض‌ها و بحران‌ها، شبکه‌سازی و سازمان‌دهی اغتشاشات و شکل‌دهی به جنبش‌های نوین اجتماعی، ضروری است نظام تصمیم‌گیر کشور به جد وارد صحنه شده و زیرساخت‌های لازم را به‌منظور مدیریت و کنترل این فضا و محیط فراهم نمایند و (۱۱) اجازه اعتراضات در چارچوب قانون به اقشار مختلف جامعه؛ محفوظ باشد. درنهایت اصطکاک و هم‌افزایی سه عنصر اصلی (۱) کاهش عمومی آستانه تحمل مردم؛ (۲) افزایش تحریک‌پذیری ناشی از شبکه‌های اجتماعی و (۳) موج-سواری مخالفین دولت، ضدانقلاب و قدرت‌های استکباری در شکل‌گیری اغتشاشات و بحران‌های امنیتی اخیر مشهود بود.

منابع

اسپریگنز، توماس. (۱۳۷۰). *فهم نظریه‌های سیاسی*، ترجمه: فرهنگ رجایی، تهران: انتشارات آگاه.

افروغ، عماد. (۱۳۷۹). «ابعاد داخلی و منطقه‌ای امنیت ملی ایران: شورش‌های شهری و امنیت داخلی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، سال سوم، شماره ۷ و ۸، صص ۲۷۸-

- النفی پور، رسول؛ بهرامی، تورج. (۱۳۹۵). *مدیریت بحران با رویکرد طبیعی، فرهنگی، اجتماعی و امنیت اجتماعی*، تهران: نشر آراد کتاب.
- ایمانی جاجرمی، حسین. (۱۳۷۹). «روش‌شناسی: آشنایی با روش دلفی و کاربرد آن در تصمیم‌گیری»، *مدیریت شهری*، سال اول، شماره ۱، صص ۳۹-۳۵.
- باتامور، تام. (۱۳۶۹). *منتقدان جامعه*، ترجمه: محمد جواهرکلام، تهران: انتشارات سفیر.
- بشیریه، حسین. (۱۳۷۳). *انقلاب و بسیج سیاسی*، تهران: دانشگاه تهران.
- بغیری، علی و دهقانی فیروزآبادی، سید جلال. (۱۳۹۳). «شناسایی عوامل کلیدی جنگ داخلی در خاورمیانه عربی با استفاده از روش دلفی فازی»، *فصلنامه آفاق امنیت*، سال هفتم، شماره ۲۴، صص ۱۷۸-۱۵۱.
- بیات، علی؛ عبدی پور، غلامرضا و بیات، الهام. (۱۳۸۸). «اندازه‌گیری عملکرد سیستم‌های ERP با رویکرد فازی»، *فصلنامه تجارت و اقتصاد نوین*، دوره ۴، شماره ۱۵ و ۱۶، صص ۲۱۱-۱۹۵.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۷۹). *مدیریت بحران: نقدی بر شیوه‌های تحلیل و تدبیر بحران در ایران*، تهران: فرهنگ گفتمان.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۸۶). «خیابان و سیاست: تجربه سیاسی از جنس بازیگوشی در ایران امروز»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، سال دوم، شماره ۴، صص ۷۴-۳۳.
- توفکچی، زینب. (۲۰۱۸/۰۱/۱۶). «عصر طلایی آزادی بیان و سکه از رونق افتاده دموکراسی»، ترجمه محمد معماریان، تاریخ استخراج: ۱۳۹۷/۰۳/۰۷، <http://m.tarjomaan.com/neveshtar/9002>
- جعفری، نیلوفر و منتظر، غلامعلی. (۱۳۸۷). «استفاده از روش دلفی فازی برای تعیین سیاست‌های مالیاتی کشور»، *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)*، سال هشتم، شماره ۱، صص ۹۱-۱۱۴.
- حبیبی، آرش؛ ایزدیار، صدیقه و سرافرازی، اعظم. (۱۳۹۳). *تصمیم‌گیری چند معیار فازی*، رشت: انتشارات کتیبه گیل.

سردارنیا، خلیل‌اله. (۱۳۹۸). «واکاوی تحلیل طبقاتی از منظر نظریه‌های سیاست خیابان و خرده سیاست در بستر جهانی‌شدن»، *دوفصلنامه مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، دوره دوم، شماره ۲، صص ۲۴۴-۲۲۱.

صادقی جقه، سعید. (۱۳۹۶). «شکاف‌های اجتماعی و اعتراض‌های مدنی؛ لزوم تسریع در تدبیر»، *ماه‌نگار راهبردی دیده‌بان امنیت ملی*، شماره هفتادویکم، صص ۱۰-۵. صادق جقه، سعید. (۱۳۹۷). «سنخ‌شناسی تجمع‌ها و اعتراض‌های اجتماعی و سیاسی در کشور»، *ماه‌نگار راهبردی دیده‌بان امنیت ملی*، شماره هفتادوپنجم، صص ۲۲-۱۵. صداقت، پرویز. (۲۰۱۸/۱۲/۲۸). «یک‌سال پس از دی‌ماه سال ۱۳۹۶: حاکمان و محکومان»، تاریخ استخراج: ۱۳۹۷/۱۰/۰۷، <https://bit.ly/2RgAJJo3>

صلصالی، مهنوش؛ پرویزی، سرو و ادیب حاج باقری، محسن. (۱۳۸۲). *روش‌های تحقیق کیفی*، تهران: انتشارات بشری.

عصاره، فریده؛ عفیفان، فرزانه و نورمحمدی، حمزه‌علی. (۱۳۸۹). «طراحی مدل مفهومی و عملیاتی ارزیابی و رتبه‌بندی علمی گروه‌های آموزشی حوزه علوم انسانی دانشگاه‌ها»، *پژوهش‌نامه علم‌سنجی*، دوره ۵، شماره ۹، صص ۴۳-۲۶.

قربانی، ارسلان و کشوریان‌آزاد، محسن. (۱۳۹۶). «بررسی جنبش‌های اجتماعی خاورمیانه از نظرگاه نظریه انتقادی مکتب فرانکفورت»، *فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، دوره نخست، شماره ۲۵، صص ۴۰-۱۵.

کاستلز، مانوئل. (۱۳۹۶). *شبکه‌های خشم و امید: جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت*، ترجمه: مجتبی قلی‌پور، تهران: نشر مرکز.

گر، تدرابرت. (۱۳۹۴). *چرا انسان‌ها شورش می‌کنند*، ترجمه: علی مرشدی‌زاده، چاپ چهارم، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۴). *جامعه‌شناسی: انقلاب‌ها و جنبش‌های اجتماعی*، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۸). *تجدد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر*، ترجمه: ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۴). *چشم‌اندازهای جهانی*، ترجمه: محمدرضا جلائی‌پور، تهران: طرح نو.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۹۰). *جامعه‌شناسی*، ترجمه: حسن چاوشیان، چاپ ششم، تهران: نشر نی.

Bayat, Asef. (2010). *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Burnett, John J. (1998). "A strategic approach to managing crisis", *public relation review*, vol 24, no4, Win, pp.457-488.

Dalkey, Norman and Olaf Helmer (1963), "An Experimental Application of the Delphi Method to the use of Experts", *Management Science*, 9.3.

Hsu, Chia-Chien, and Sandford, Brian A. (2007), "The Delphi Technique: Making Sense of Consensus", *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 12.10.

Martínez-Noya, A. and García-Canal, E. (2011). "Technological capabilities and the decision to outsource/offshore R&D services", *International Business Review*, 20(3).

Routledge, P. (2000). Governance space and strategy in globalizing resistance. *Geo Journal*, Vol. 52, No. 1.

Rowe, Gene, and Wright, George (2001), "Expert Opinions in Forecasting: The Role of the Delphi Technique", *Principles of Forecasting*, Springer US.

Tilly, Charles (2004), *Social Movement 1768-2004*, Boulder: CO, Paradigm Publisher.